

Fållan i forskarens verkstad

av Janken Myrdal

Excerpterna

Jag sitter med 95 excerptlappar framför mig, Gösta Bergs excerpter, nästan alla med den för hans excerptlappar typiska storleken 17,4 x 10,8 cm. (Detta var standardstorleken för Nordiska museets excerpter fram till 1960-talet, och därefter specialbeställda för Gösta Berg.) Ett omslag av dubbel storlek är vikt runt dem, med texten »boskapskvior», dvs. flyttbara fållor. Detta är bara en av de hundratals ämnesordnade buntar som finns i samlingen (se Ann-Sofi Topelius genomgång i denna volym). Många av dessa, kanske de flesta, har inte resulterat i någon uppsats, men denna excerptbunt ledde fram till studien *Fälla och kvia: Till den primitiva boskapskötselns historia* (Bønder & Fisker, Köpenhamn 1985).

Min lilla studie har flera målsättningar. Jag vill se hur Gösta Bergs enorma excerptsamling kan användas. Jag vill studera en uppsats tillkomst. Slutligen var boskapsfällor ett gemensamt intresseområde för oss båda. Uppsatsen om kvior gav mig ett sällsynt tillfälle att återgälda något av all den hjälp Gösta Berg har givit mig genom åren.

Gösta Bergs forskningsstrategi var att söka över ett mycket brett område. I sina dagliga vandringar genom litteraturen vittjade han många fållor utmed sitt snarstråk. Han fyllde förråden, de infångade excerpterna lagrades i väntan på att komma till användning.

Strategin medförde att insamlingen kunde pågå i årtionden innan den resulterade i en uppsats. Vissa huvudteman framträder, ett sådant är »den primitiva boskapsskötseln», med uppsatser om fåret som mjölkdjur, ängsvaktare, boskapsmärken osv. Här möttes våra intressen, och genom mina studier i den medeltida boskapsskötseln kunde jag förse Gösta Berg med bilder på dopfuntar från 1100-talet, som sannolikt visar boskapsfällor och i så fall kvior.

Båda hade vi också fascinerats av orden i Äldre Västgötalagen från 1200-talet: Detta är okvädingsord till kvinna, jag såg att du red på en kvigrind med utslaget hår i trolls hamn, då det vägde jämnt mellan natt och dag.

Bestämmelsen ansluter till folktron runt boskapen, med exempelvis mjölkstjälande kvinnor. Gösta Berg anför ett 1600-talsprotokoll där kvinnor som besökte djävulen antogs rida på kor och kalvar som hos djävulen fick gå i en stor boskapskvia. Vi anar här en likartad folktro som i 1200-talets Västergötland. Kvi-grind var en del av en flyttbar fålla, en kvia, och lagtexten ger det äldsta skriftliga belägget på flyttbara fällor i Sverige. Några andra säkra skriftliga belägg från medeltiden har vi inte. Ett problem var att den gällande tolkningen länge menade att vårdagjämningen, den 21 mars, avsågs och man frågade sig varför kviorna var uppsatta på markerna så tidigt på året? Borde de inte vara undanställda tills betesgången började. Gösta Berg visar, med hänvisning till senare belägg på sammanställningen mellan »natt och dag», att det istället är gryningen som avses. Längre måste han grubblat på detta, innan han på ett helt oväntat ställe, i militärprästen Sven Agrells dagbok från början av 1700-talet finner uttrycket som en självklarhet. Detta är ett typexempel på hur det »breda sökandet» hos Gösta Berg kan ge resultat, där ett »smalt sökande» inom det avgränsade ämnet aldrig skulle funnit lösningen. De oväntade och ämnesöverskridande kopplingarna blir möjliga.

Uppsatsen

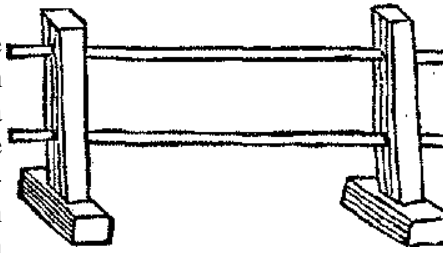
Nästan alla belägg i uppsatsen återfinns i excerptsamlingen. Uppsatsen inleds med medeltida bildbelägg: från 1300-talets England och Frankrike; från 1100-talets Sverige. Bildernas innehåll kommenteras, och företeelsens ålder är fastslagen.

Därefter kommer diskussionen om Västgöotalagen, samt redovisning av skriftliga belägg från 1500- och 1600-talen, vilka jämförs med omnämnande av kviur i etnologiskt material. Här införs en utläggning om en av de centrala avsikterna med kviorna, att gödsla åkrarna. I detta sammanhang görs en allmän hänvisning till Sigurd Erixon som 1956 tog upp kviorna och deras betydelse för gödningen. Erixon behandlade kviornas utbredning med etnologiska belägg och med 1700-talslitteraturen. Gösta Berg kan komplettera med ytterligare några belägg från 1600-talets domböcker. Erixon har gjort en svepande hänvisning till Per Brahe. Som ofta när det gäller Erixon måste en del efterforskningar till för att identifiera vad han egentligen åsyftat. »Vad Sigurd Erixon åsyftar med den flyttbara fällan i Per Brahes *Oeconomia* är tydligen under mars s. 141 'fålles på Åkeren'», skriver Gösta Berg i sin excerptlapp, och ger den korrekta hänvisningen i uppsatsen.

Gösta Berg fortsätter med att referera några belägg från England, och kommentera Sigurd Erixons ståndpunkt att det finns ett samband mellan kviorna i England och i Skandinavien. Erixon hänvisar till schäferierna och 1700-talets engelska inflytande över fårskötseln. Gösta Berg är tveksam. Kvian har funnits länge på båda ställena.

Mot slutet av uppsatsen tar Gösta Berg upp en teknisk innovation: flyttbara fällor på hjul för fåren, ibland överbyggda med tak. De äldsta beläggen är från 1700-talet i Västergötland. Även här har Sigurd Erixon hävdats ett möjligt engelskt samband, även om han erkänner att företeelsen

Den grundläggande konstruktionsprincipen för kvian var att dess delar skulle vara isärtagbara (detta gäller inte de hjulförsedda kviorna från 1700-talet). Teckningen ovan visar en sådan lös sektion, avbildad från Örslösa, Västergötland, i Pehr Kalms Västgöta och Bohuslänska resa 1742. Kvian kallades där, enligt Kalm, för »fållkedja» och bestod av fyra stängelsesektioner som sattes ihop till en fålla.

är unik för Skandinavien. Gösta Berg anför däremot att den hjulförsedda fållan även funnits i Jämtland och Norge, där 1700-talets schäferiorganisation inte haft någon betydelse. Han låter förstå att den hjulförsedda fållan sannolikt är en inhemsk innovation.

Avslutningsvis behandlas överbyggda kärror där herdarna kunde vila ut eller ta skydd för väder. Även dessa är belagda från 1700-talet i Sverige, och här menar Gösta Berg att främmande inflytande är det mest sannolika. Redan på medeltiden är denna typ av vagnar belagda på kontinenten.

Uppsatsen saknar egentlig sammanfattning, men ur över 30-talet belägg (i över 40-talet excerpter) stiger bilden av kvians betydelse fram. Åtminstone sedan medeltiden har flyttbara kvior använts för att fålla djur på åkern. Avsikten har varit att hålla dem samlade över natten, särskilja dem vid mjölkning samt att tillföra åkern gödsel. Genom att fållan flyttats har bit för bit av åkern gödslats. Det är sommartid och främst om natten som fållan varit i användning. Under 1700-talet tycks kvior främst ha använts för får, men tidigare i lika hög grad för nötboskap. Diskussionen om tekniska innovationer är viktig, där Gösta Berg försöker urskilja de inhemska från de importerade.

En viktig, men senare helt utplånad, del av boskapsskötseln framträder.

Uppsatsen planläggs

Excerpterna är inte daterade, med ett enstaka undantag – en reseanteckning från den ungerska Pustan 1966. År 1985 har uppsatsen gått i tryck i festskriften till Holger Rasmussen. Indirekt (och något osäkert) framgår excerpternas ålder av de tidskrifter och skrifter som citeras. Några av de äldsta excerpterna, från 1930- och 40-talen, bär rubriker som »Boskap» eller »Fårskötsel». Rubriken »Kvia» på excerptlappar kommer fr.o.m. 1950-talets början, dvs. från samma tid som både Hilmar Stigum och Sigurd Erixon skriver om kvior. Därefter samlar Gösta Berg under de följande tre årtiondena regelbundet uppgifter om denna företeelse.

Några av lapparna är inte excerpter i egentlig mening utan kommentarer och förberedelser till uppsatsen. En lapp är märkt »Sthlm för Fålluppsatsen» (vilket måste avse en sommarutflykt från Dalarna ned till huvudstaden), med notater om vad som skulle kontrolleras – norska och danska medeltidslagar, Linnés Skånska resa. Inget av detta togs med i uppsatsen. På en annan kontrollapp läses att Rietz skall konsulteras, liksom Hellquist, och Kulturhistoriskt lexikon inte bara under uppslagsordet om kvior utan också under det om gödsling. Inte heller dessa kontroller har blivit synliga i uppsatsen. Vad vi ser här är slutfasen på arbetet, bekant för alla som skriver vetenskaplig text. Ämnesområdet sökes av för att inget viktigt belägg skall ligga bortglömt, dess gränser synas så att inga viktiga spår leder ut mot nya marker. Detta tillhör det vetenskapliga skrivandet som genre med dess krav på totalitet – att författaren har försökt få en fullständig bild av det ämne han behandlar för att kunna göra ett relevant urval av belägg. Åtminstone var det Gösta Bergs, och är mitt, ideal för det vetenskapliga arbetet.

Bland excerpterna finns också kommentarer som i omarbetad form flyter in i uppsatsen, t.ex. »Fållor endast använda nattetid!». Men den egentliga skissen till uppsatsen finner vi inte bland excerptlapparna.

Vad valdes bort?

Endast omkring hälften av excerptlapparna samlade i denna bunt har kommit till användning. Vilka har valts bort, och varför?

En kategori är idéer och funderingar som förkastats. Uppsatsen från 1985 inleds med en utförlig beskrivning av den bild i Luttrell Psalter från 1320–1340 som visar får i en kvia, bland annat ser vi på bilden att »en man möjligen företar ett medicinskt ingrepp» på ett får. Bland excerpterna finns istället följande fundering: »Kanske *märkes* fåret på bilden i Luttrell Psalter – ej medicinering?»

Ännu intressantare är tanken att det finns ett samband mellan ensäde och systemet med flyttbara fållor för gödsling av åkern. Efter ett längre citat ur Erik Lönnroths uppsats i Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift 1984, som handlar om det sannolikt stora behovet av gödsling på ensädesåkrarna i Västergötland, gör Gösta Berg den lakoniska kommentaren: »Ensädet och kviorna?» Tankegången är spännande. Kviorna tycks ha varit särskilt vanliga i västra Skandinavien, som Norge och Västergötland. Detta skulle kunna tala för ett samband med ensädet. Å andra sidan var kvior också vanliga i England, vilket talar emot ett samband med ensädet. Jag förstår att Gösta Berg låtit denna tanke stanna vid ett frågetecken. Det krävs säkra bevis för att diskutera detta samband i tryckt text. (Här står det som ett exempel på forskningsprocessen.)

En annan kategori som utelämnats är det som redan behandlats av tidigare forskning. Sigurd Erixon beskrev i sin uppsats från 1956 utbredningen, och därför har Gösta Berg inte funnit anledning att ta med exempelvis att Linné nämner kvior från Närke (även om detta belägg ägnas ett par excerptlappar med utförligt citat).

Ämnets avgränsning framkallar en tredje kategori av utelämnanden. Den

geografiska begränsningen är Sverige, och därför utelämnas ett flertal belägg rörande främst Norge men också Danmark. Att Hilmar Stigum skrivit om de norska beläggen kan också ha spelat in. Från övriga Europa finns enstaka belägg, de flesta har utelämnats.

Till ämnesavgränsningens utelämnande hör ett halvdussin uppgifter om skiljefällor för ren. Först kan det förefalla egendomligt att dessa excerpter hamnat i bunt för boskapskvior, men uppenbarligen har Gösta Berg sett ett samband. Kanske skulle den äldre boskapskötseln och dess metoder knytas till renskötselns metoder, på en lapp om isländsk boskapsdrift noteras likheten med renskötseln. I en annan excerptbunt, som handlar om beteshagar, görs en koppling i en excerpt mellan arkeologiskt belagda hägnadssystem och »en del lappländska rengården» med arrangemang »för att samla ihop betande boskap».

En hel del excerpter rör kvians etymologi, men här har Gösta Berg nöjt sig med att i sin slutversion enbart hänvisa till en artikel av Lennart Elmevik, och till artikeln »Kviar» i Kulturhistoriskt lexikon för Nordisk medeltid. För utomstående är etymologiska tolkningar ytterst delikata, fallgroparna är legio. Jag brukar också undvika att fördjupa mig i detta forskningsområde, och nöja mig med att hänvisa till någon nyutgiven artikel dit den intresserade kan gå för vidare referenser.

Tidigare forskning samt geografisk och ämnesmässig avgränsning har varit de viktigaste orsakerna till att notater utelämnats. Men också en viss försiktighet leder till att excerpter läggs undan. Insamlingsstrategin, där artikelns uppläggning formuleras långt efter det att insamlingen påbörjats, medför med nödvändighet att ett visst överskott av belägg uppstår. Kravet på fullständig överblick får inte uppfyllas genom att uppsatsen tyngs med varje insamlat belägg.

Hur skulle jag ha gjort?

Ponera att Gösta Bergs uppsats aldrig hade blivit skriven, hur skulle jag då använt denna excerptbunt som jag har framför mig? Eftersom jag väljer ett ämne som redan intresserar mig skulle jag ha en viss uppfattning om olika belägg, och excerpternas funktion skulle bli att fylla ut eller förändra den bild jag haft. Kanske skulle jag försökt med en kartering av 1700-talsbeläggen. De flesta är från Västsverige: Västergötland, Dalsland och Halland. Det finns också från Närke och Västmanland (Barchaeus 1775, i en text utgiven av Gösta Berg i Västmanlands fornminnesförenings tidskrift 1936), och från Uppland 1772 (en av Gösta Bergs excerpter, också den från Barchaeus). Även i Jämtland, Härjedalen och norra Dalarna är kvior väl belagda från 1800-talet (på fåbodarna) och i norra Dalarna redan från 1600-talet.

Jag skulle liksom Gösta Berg och Sigurd Erixon fastna för diskussionen om det eventuella sambandet mellan de engelska fårens införande och kvior. I en av de 1700-talskällor som Gösta Berg citerar står, att kvior var avsedda särskilt för de långsvansade fåren, dvs. de importerade finulliga fåren. Till detta kunde fogas ytterligare ett belägg. En tidig plädering för engelska får, »Korta frågor och svar uti herdakonsten», utgiven i Skara 1759 av Mårten Staaf, innehåller också en utförlig beskrivning av flyttbara kvior där författaren tycks utgå ifrån att dessa inte var allmänt kända. Staaf hänvisar bland annat till Alströms schäferier Berga och Höjentorp, där sådana flyttbara fållor »kunna lättare ses» än de kan beskrivas i hans egen text. (Detta belägg omtalas också i G. Arnborg, Å. Carlson och T. Hagman, »Mulens marker: Bete och boskap i hage och vallskog», 1987.) Tillsammans med Sigurd Erixons och Gösta Bergs belägg skulle en bild framträda av ett ålderdomligt bruk av flyttbara fållor, som kanske varit på väg att försvinna, men åter får utbredning med den engelska fåravelns införande.

Antagligen skulle jag fortsatt på den norska vägen. Det är intressant att tänka sig ett ålderdomligt utbredningsområde från Västkandinavien till Storbritannien som förstärks genom kontinuerligt kulturutbyte och därigenom inte bara är ålderdomligt utan också nyskapat. Detta skulle kunna ge en ny syn på hur utbredningsområden skapas, hur tradition upprätthålls genom nyskapande. Nå – detta skulle kräva vidlyftiga studier i den europeiska etnologin, varför jag lämnar denna utveckling i den tänkta artikeln. Att Gösta Bergs excerptsamling skulle intagit en central plats i den skisserade artikeln är det ingen tvekan om. Många av de belägg som finns där skulle jag aldrig annars ha hittat (fortfarande under förutsättning att Gösta Bergs egen artikel inte blivit skriven).

Avslutning

Excerptsamlingen låter oss följa delar av forskningsprocessen på ett sätt som sällan är möjligt, och många av oss känner igen avgränsningens och urvalets svårigheter. Gösta Bergs forskningsstrategi med dess långsamma puls blir också tydlig. Detta är en strategi som med fördel lämpar sig för uppsatsskrivande, och Gösta Berg var en av de främsta uppsatsförfattarna bland vår tids etnologer. Men hans excerptsamlade har också givit ett rikt överskott som han genom alla år delade med sig av till andra forskare.

Mina avslutande funderingar kring kviorna är bara ett exempel på hur excerptsamlingen skulle kunna föra en forskare närmare målet, och det som gäller kviorna gäller många andra buntar. Min förhoppning är därför att många forskare i framtiden konsulterar den av Ann-Sofi Topelius på annat ställe i denna bok sammanställda listan över ämnen i excerptsamlingen. I Gösta Bergs innehållsrika visthusbod finns stoff för åtskilliga studier. En önskedröm vore naturligtvis att hela samlingen datoriserades, så att korsvisa sökningar underlättades.